

Wojciech Brzezowski*

Ślązacy a teoria sztuki ogrodniczej od XVI do XVIII w. w świetle zbiorów Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu

The Silesians and theories of garden art from the 16th to the 18th century with new research from the Wrocław University Library collection

Autor jednego z XVIII-wiecznych traktatów Julius Bernhard von Rohr stwierdził lakonicznie: *Was ein Garten sey ist jedermann bekandt...* [22, s. 759]. Wbrew temu sądowi nasza wiedza o dawnych ogrodach jest często niezwykle skromna. Ulegały one nie tylko przeobrażeniom, czy wręcz unicestwieniu w wyniku zmiany gustów, ale padały także ofiarą zawieruch dziejowych lub po prostu zaniedbania.

Stan ten jest szczególnie dotkliwy w przypadku Śląska, gdzie nie przetrwało żadne założenie ogrodowe sprzed XIX w., a równocześnie przekazy ikonograficzne, głównie rysunki Friedricha Bernharda Wenera, dają świadectwo wspaniałego stanu ogrodów śląskich w wieku XVIII¹. Ważnym uzupełnieniem tych przekazów, dających wyobrażenie o kształcie śląskich ogrodów, może być próba określenia stanu wiedzy ich twórców – zarówno inwestorów, jak i wykonawców.

Wiadomości o sposobach tworzenia ogrodów zyskiwano niewątpliwie podczas podróży i osobistych kontaktów,

Julius Bernhard von Rohr, the author of an 18th century gardening treatise, laconically states: *Was ein Garten sey ist jedermann bekandt...* [22, p. 759]. However, in contradiction to this opinion, our present-day knowledge of early gardens is quite limited. Gardens not only underwent transformations or outright annihilation as a result of changes in taste over the years, but also became the victims of history's turmoil, or simply of negligence.

This situation is especially severe in the case of Silesia, where no garden foundations preceding the 19th century have survived. However, some iconographic works, mainly the drawings of Friedrich Bernhard Werner, testify to the magnificent condition of Silesian gardens in the 18th century¹. An important supplement to this information is for researchers to imagine the form of Silesian gardens, which could act as an attempt to determine the state of knowledge of the gardens' creators; both of their investors and executors.

* Wydział Architektury Politechniki Wrocławskiej/Faculty of Architecture, Wrocław University of Technology.

¹ Rysunki umieszczone w manuskryptach opisujących Śląsk, przechowywanych w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu oraz Geheimes Staatsarchiv Berlin-Dahlem. Werner Johann Bernhard, *Topographia oder Prodromus delineati Silesiae Ducatus*, rkps, Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu; Werner Johann Bernhard, *Topographia oder Prodromus Silesiae*, t. 3, rkps, Geheimes Staatsarchiv Berlin-Dahlem, sign. XVII HA Nr 526, Werner Johann Bernhard, *Topographia seu Compendium Silesiae*, rkps, Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, sygn. IV F 113b.

¹ The drawings are inserted in Werner's manuscripts describing Silesia, which are in the Wrocław University Library collection and in Geheimes Staatsarchiv Berlin-Dahlem. Werner Johann Bernhard, *Topographia oder Prodromus delineati Silesiae Ducatus*, MS, University Library in Wrocław (Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu). Werner Johann Bernhard, *Topographia oder Prodromus Silesiae*. Vol. 3, MS, Geheimes Staatsarchiv Berlin-Dahlem, sign. XVII HA No. 526. Werner Johann Bernhard, *Topographia seu Compendium Silesiae*, MS, University Library in Wrocław (Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu), sign. IV F 113b.

a także dzięki korespondencji. Już w XVI w. wrocławianie utrzymywali ożywione kontakty wiążące się z zainteresowaniami nie tylko botanicznymi, ale także dotyczącymi sztuki ogrodowej. Przykładem mogą być związki wrocławianina Laurentiusa Scholtza, właściciela i twórcy znanego renesansowego ogrodu, z elitą intelektualną Europy [19, s. 98–142]. Związki takie istniały także w okresie późniejszym. Słynny botanik Paolo Boccone nie tylko wymienił korespondencję z wrocławskim medykiem Christianem Trallemsem i burmistrzem Johannem Sigismundem von Haunoldem, przesyłając temu ostatniemu swój zielnik, ale także sam odwiedził Wrocław w 1694 r. [27, s. 78].

Kilku Ślązaków udzielało się też poza swą ojczyzną. Należał do nich urodzony we Wrocławiu w 1634 r., a działający później w Lipsku botanik Paul Amman. Urodzony pod Złotoryją Johannes Colerus, autor niezwykle popularnych i wielokrotnie wznawianych kalendarzy, określał się na stronach tytułowych swych dzieł nie tylko jako *berlinense*, ale także jako *Aureomontanus Silesius*², podobnie jak Melchior Sebisch, tłumacz dzieł Charles'a Estienne'a, przedstawiał się dumnie na stronach tytułowych jako *Melchior Sebizio Silesio*. Do grona Ślązaków należał także urodzony w Mikołajowicach pod Legnicą i potem mieszkający w Legnicy Israel Volckmann. Z Legnicą związany był też jego syn Georg Anton, który kontynuował i wydał drukiem dzieło ojca *Phytologia magna*.

Te osobiste kontakty dotyczyły jednak dość wąskiej grupy Ślązaków. Znacznie większy wpływ na poziom ich wiedzy związanej ze sztuką ogrodową, czy ogólniej z agronomią, miały książki.

W Bibliotece Uniwersyteckiej we Wrocławiu, gdzie po 1945 r. skupiono większość starodruków z dawnych śląskich bibliotek, znajduje się pokaźny, bo liczący około stu pozycji zbiór dzieł poświęconych agronomii, botanice i sztuce ogrodowej wydawanych w XVI, XVII i XVIII w. Znaki własnościowe wskazują, że znaczna ich część była w tym czasie w użyciu na Śląsku, pochodzą one bowiem ze zbiorów dawnych bibliotek wrocławskich czy śląskich bibliotek klasztornych, ale nie brakuje także takich, których właścicielami były osoby prywatne. Biorąc pod uwagę tragiczne dla wielu dawnych kolekcji następstwa ostatniej wojny, jest to zbiór dość spory, a pierwotnie mógł być znacznie większy. Oczywiście nie wszystkie znajdujące się obecnie w bibliotece pozycje pochodzą ze Śląska, część to późniejsze nabytki antykwaryczne, jak na przykład efektowny tom *Hortus Palatinus* Salomona de Causa [5]. Rozszyfrowanie niektórych wpisów własnościowych, sygnatur i innych informacji, które mogłyby precyzyjnie wyjaśnić dzieje i proveniencję poszczególnych egzemplarzy, wymaga jeszcze badań, ale w wielu wypadkach już obecnie mamy pewność, że były one w użyciu na Śląsku niedługo po ich opublikowaniu.

Knowledge on the methods used to create gardens was undoubtedly acquired during travels, by personal contacts, and from correspondence. As early as the 16th century, the inhabitants of Wrocław possessed enthusiastic contacts bound not only with botanical interests, but also with an interest in garden art. An example of these contacts, were the relations of Laurentius Scholtz from Wrocław, who was the owner and creator of a well-known Renaissance garden. Scholtz had excellent contacts with the intellectual élite of Europe [19, pp. 98–142].

Relations with a wide network of contacts also existed at a later period. Paolo Boccone, the famous botanist, not only corresponded with Christian Tralles, a medic from Wrocław, but with the Mayor, Johann Sigismund von Haunold. Boccone not only sent him his own herbarium, but also visited Wrocław in person in 1694 [27, p. 78].

Several Silesians were noticeably active abroad. One of them was the author of a very popular and often reproduced publication of calendars, Johannes Colerus, who was born near Złotoryja. On the title pages of his works, Colerus describes himself as a *berlinense* but also as *Aureomontanus Silesius*². In a similar fashion, Melchior Sebisch, who translated the works of Charles Estienne, proudly presents himself on his title pages as *Melchior Sebizio Silesio*. Israel Volckmann from Legnica also belonged to this group. His son, Georg Anton, who was also connected to Legnica, later continued and published the work of his father *Phytologia magna*.

These personal contacts only refer to quite a small group of Silesians. Books had a much wider influence on the level of knowledge connected with garden art, or more generally, with agronomy.

A fairly large collection of works which were devoted to agronomy, botany and garden art were published in the 16th, 17th and 18th centuries. These works can be found in the Wrocław University Library, where after 1945, most of the old prints from the Silesian libraries were assembled. Property marks within these old prints suggest that most of treatises were used in Silesia at that time, as they originated from the collections of former Wrocław libraries, or from Silesian monastic libraries. Interestingly, there are also books in the collection which belonged to private collectors. Despite the tragic consequences of World War II with regard to many former collections, the collection of books found in the former Wrocław libraries is a fairly large one, and was probably originally even larger. Of course, not all of the works that can be found in the library at present come from Silesia. Some of them are later antiquary acquisitions, as for instance *Hortus Palatinus*, an attractive volume of Salomon de Caus [5]. In order to decipher some of the property marks, signatures and certain other information which should be able to reveal the history and the origin of particular copies,

² Johann Cöler (Colerus) ur. przed końcem XVI w. na Śląsku, zm. w 1639 r. Mieszkał w Rostocku, później jako kaznodzieja w Marchii Brandenburskiej [1, s. 402–404]. Jego pierwszy poradnik zatytułowany *Oeconomia oder Hausbuch* [...] ukazał się w 1539 r. Późniejsze modyfikowane edycje wydawane były pod różnymi tytułami jako *Liber quodlibeticus* i *Calendarium perpetuum*.

² Johann Cöler (Colerus) born before end of 16th century in Silesia, died in 1639. He lived in Rostock, later as a preacher in Mark Brandenburg [1, pp. 402–404]. His first adviser *Oeconomia oder Hausbuch* [...] appeared in 1539. Later modified editions appeared with varied titles such as: *Liber quodlibeticus* and *Calendarium perpetuum*.

Wśród pierwotnych właścicieli występują między innymi wrocławskie klasztory: franciszkanów przy kościele św. Doroty, kanoników regularnych na Piasku, klasztor cystersów w Lubiążu (il. 1), a także osoby prywatne, jak na przykład kłodzki mieszczanin Leopold Junk, do którego należał egzemplarz dzieła Daniela Rhagora *Erneuerter Pflantz-Garten* [21], czy jeden z członków osiadłego na Śląsku rodu von Hund najwyraźniej kolekcjonujący książki poświęcone sztuce ogrodniczej, o czym świadczą okładki *Nürnbergische Hesperides* Volkamera [30] oraz *Instruction pour les jardins fruitiers et potagers* Jeana-Baptiste'a de la Quintinye, opatrzone herbem tej rodziny [20].

W większości są to prace pisane po niemiecku albo na ten język tłumaczone, ale nie brakuje też traktatów po łacinie, a także dzieł włoskich i francuskich. Dla przykładu, jest traktat o agronomii Pietra de Crescenziego wydany w Bazylei w 1538 r. po łacinie [8], ale są także dwa egzemplarze włoskojęzyczne opublikowane w Wenecji w 1542 r. i we Florencji w 1605 r. Na Śląsku czytany był też traktat Cassianusa Bassusa *De re rustica*, a jego niemiecki przekład zatytułowany *Der Veldtbaw* znajduje się w zbiorach Biblioteki [3].

Sądząc po liczbie zachowanych egzemplarzy, dużą popularnością cieszyły się dzieła Johanna Colerusa, należące do publikacji określanymi jako *Hausvaterliteratur*. Wielokrotnie wznawiana *Oeconomia ruralis et domestica* [...] reprezentowana jest dziesięcioma tomami, a nie mniej popularne *Calendarium perpetuum* to pięć egzemplarzy, w tym jeden opatrzony wpisem własnościowym wrocławskiego klasztoru franciszkanów przy kościele św. Doroty [6].

O zawartości tego typu dzieł dobitnie informuje tytuł jednego z poradników: *Oeconomia ruralis et domestica to jest bardzo użyteczna domowa księga i krótkie opisanie prowadzenia domu, uprawy winnicy, zbóż, kwiatów. Jak też hodowli ptactwa dzikiego i domowego, bydła, rybołówstwa, i ponadto zarządzanie dobrze prowadzonego gospodarstwa mleczarskiego, i tego co do ogólnej wiedzy o rolnictwie i prowadzeniu domu jest użyteczne [...] prócz tego, jak nie tylko ludziom, bydłu, ogrodowi kwiatowemu i roślinom uprawnym tanim kosztem i z pomocą bożą można pomóc. Znaleźć tam można również porady aptekarskie, przepisy kulinarne, wskazówki, jak wykonać lampę czy łapać pchły, a także metody farbowania włosów oraz jak za pomocą wotriolu, saletry, salmiaku i sadzy oblicze tak czarnym jak u murzyna uczynić* [7, s. 721].

Poradniki Colerusa miały wiele wydań za jego życia. Co więcej, publikowano je i modyfikowano jeszcze dość długo po jego śmierci, ale wówczas w odróżnieniu od oryginałów opatrywane były tytułem *Nowy Colerus*. Taki właśnie egzemplarz pochodzi z biblioteki cysterskiego klasztoru w Lubiążu [18].

W zbiorach dwóch śląskich klasztorów: w Lubiążu i we wrocławskim klasztorze kanoników regularnych na Piasku znajdowało się dzieło Christopha Fischera *Fleissiges Herren-Auge* [...] [10].

Popularne były także zielniki. Jedną z najwcześniejszych publikacji, z której Ślązacy mogli dowiedzieć się

these books still demand further investigation. However, in numerous cases, we are now certain that this miscellaneous information was used in Silesia not long after the publications.

Some Wrocław monasteries are among the original owners: the Franciscans from the church of St. Dorothy, the Canons Regular from St. Mary on the Sand, the Bernardines, the Cistercian monastery in Lubiąż (Fig. 1), and also private persons as, for example, Georg Leopold Junk, a burgher from Kłodzko, to whom the *Erneuerter Pflantz-Garten* the work of Daniel Rhagor, belonged [21]. In addition to this, a member of the von Hund family who was at the time living in Silesia, evidently collected works devoted to garden art. This is evidenced by the covers of *Nürnbergische Hesperides* of Volkamer [30] and *Instruction pour les jardins fruitiers et potagers* of Jean-Baptiste de la Quintinye [20], which are both decorated with the coat of arms of the von Hund family.

Most of these works were written in German, or they were translated into this language but were originally treatises written in Latin, Italian and French. For example, a treatise on agronomy by Pietro de Crescenzi was published in Latin in 1538 in Basel [8]. There are also two examples in Italian of the same text, one published in Venice in 1542, the other published in Florence in 1605.

Il. 1. Strona tytułowa poradnika *Neu-verbesserte Colerus* z inskrypcją własnościową klasztoru w Lubiążu (Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Starych Druków, sygn. 902298)

Fig. 1. Title page of *Neu-verbesserte Colerus* with property inscription of Lubiąż monastery (University Library in Wrocław, Old Prints Department, signature 902298)

o cytrusach i sposobach ich uprawy, był znajdujący się w bibliotece wrocławskiego kościoła św. Bernardyna *Kreuterbuch* [...] Hieronimusa Bocka wydany w 1595 r., na którego skórzanej tłoczonyj oprawie widnieje herb Wrocławia [4].

Znane były także na Śląsku książki omawiające zioła lecznicze, jak na przykład znajdujący się w bibliotece wrocławskiego klasztoru kanoników regularnych tom *Deütsche Apothec* [...] z 1649 r.

Wraz ze wzrostem zainteresowania sztuką ogrodniczą pojawiły się dzieła, w których problematyka ta była głównym tematem, jak na przykład traktat Jana van der Groena *Le Jardinier hollandois* [...]. W bibliotece wrocławskiego kościoła Marii Magdaleny znajdował się egzemplarz wydany w Amsterdamie w 1669 r., zawierający tekst francuski i niemiecki opatrzony tytułem *Der niederländische Gärtner* [...] [11].

Wraz z nadejściem mody na ogrody francuskie Ślązacy zaczęli czytać także francuskich autorów, o czym świadczy wspomniany powyżej egzemplarz *Instruction pour les jardins fruitiers et potagers* autorstwa Jeana-Baptiste'a de la Quintinye. Natomiast jeden z egzemplarzy traktatu Augustina Charles'a D'Avilera, noszącego w niemieckim tłumaczeniu tytuł *Außführliche Anleitung zu der gantzen Civil Baukunst* [...], pochodzi z biblioteki wrocławskiego kościoła Marii Magdaleny [9]. Interesowano się także historią ogrodów, czego przykładem jest pochodzący z biblioteki gimnazjum przy wrocławskim Hofkirche tom *Les plans et les Description de deux des plus belles Maisons de Campagne de Pline le Consul* autorstwa Jeana François Felibiena.

Ślązacy byli nie tylko czytelnikami, ale także sami przyczynili się do wzbogacenia literatury związanej ze sztuką ogrodniczą i agronomią, a przykłady tej działalności można znaleźć w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej. Już w 1590 r. ukazało się dzieło poświęcone agronomii autorstwa Martina Grossera, proboszcza z podwrocławskiej miejscowości Szewce [12]. Do popularnych dzieł z gatunku *Hausvaterliteratur* należy wydany we Wrocławiu w 1725 r. *Neu-vermehrtes Schlesisches Hauß- und Wirtschafts-Buch* [...], zawierający – jak inne pozycje tego typu – fragment poświęcony ogrodom.

W XVII w., wraz z coraz powszechniejszym zainteresowaniem zakładaniem ogrodów pojawiają się publikacje poświęcone wyłącznie temu zagadnieniu. W 1664 r. Johann Christof Hiebner, ogrodnik książęcy w Oławie, wydał dzieło zatytułowane *Horticultura* [...] (il. 2), dedykując je swoim chlebodawcom: ks. Christianowi i ks. Ludwice oraz ich synowi Jerzemu Wilhelmowi [16]. Rozprawa poświęcona jest zakładaniu ogrodu ozdobnego, zawiera także obszerny, bo liczący 80 stron wykaz roślin ogrodnich, wśród których wymienione zostały także ziemniaki, określone jako *Papas Indorum f. Adenes Virginiani oder Tartuffelen*. Autor zawarł w swym dziele nie tylko wiedzę zaczerpniętą z książek ogrodniczych, ale zapewne także osobiste doświadczenia.

W 1692 r. ukazało się dzieło innego śląskiego ogrodnika Georga Herbsta, zatrudnionego na dworze księcia Ulricha von Württemberga w Bierutowie, zatytułowane *Des Schlesischen Gärtners Lustiger Spatziergang/Oder*

The treatise of Cassianus Bassus called *De re rustica* was also read in Silesia and its German translation, entitled *Der Veldtbaw*, is now in the Library collection [3].

One can judge by the number of surviving examples of these works, that the texts by Johann Colerus were extremely popular. They were bound with publications defined as *Hausvaterliteratur*. Colerus' *Oeconomia ruralis* was reprinted many times and is represented by ten volumes. The *Calendarium perpetuum* was seemingly no less popular, evidenced by the fact that we are now aware of five remaining examples. There are volumes with a property inscription of the Wrocław Franciscan monastery by the church of St. Dorothy, Canons Regular on the Sand, and Mathias hospital. The title of one of the guides gives distinct information on the contents of this type of work:

Oeconomia ruralis et domestica is a very useful book in the house and a short description on how to run a house, cultivate a vineyard, corn and flowers [...] also how to rear wild and domestic birds, cattle, fishing, and also manage a well-planned milk farm as well as all that is necessary in the general knowledge on agriculture and running a house. As well as on how, with small cost and the help of God, aid not only people but also cattle, the flower garden and plant tillage.

It is also possible to find pharmaceutical advice, cooking recipes, advice on how to construct a lamp or catch fleas, and methods of dyeing hair as well as on how, with the help of vitriol, saltpetre, sal-ammoniac and soot, to make *one's countenance as black as a negro's* [7, p. 721].

The guides of Colerus were published many times during his lifetime and were further edited and modified for a long time after his death. In the posthumous format they were, however, entitled *the New Colerus* in order to differentiate from the original. Such an example comes from the library of the Cistercian monastery in Lubiąż [18].

The work of Christoph Fischer called *Fleissiges Herren-Auge* [...] was found in the collection of two Silesian monasteries, one based in Lubiąż, the other based in the Wrocław monastery of the Canons Regular on the Sand [10].

Herbariums were also popular. One of the earliest publications from which the Silesians were able to acquire knowledge on citruses and their cultivation was the *Kreutterbuch* [...] by Hieronimus Bock. Bock's text was found in the library of the Wrocław St. Bernardine church and was published in 1595. The leather binding holds the emblem of the coat of arms of Wrocław [4].

Alongside the increasing interest of garden art, there appeared works in which this was the main theme, for example, the treatise of Jan van der Groen entitled *Le Jardinier hollandois* [...]. A copy of *Der niederländische Gärtner* was published in Amsterdam in 1669, with the text both in French and in German. This book was found in the library of the Wrocław church of Mary Magdalene [11].

With the advent of the vogue for French gardens, the Silesians started to read French authors, such as the above mentioned copy of the *Instruction pour les jardins fruitiers et potagers* by Jean-Baptiste de la Quintinye, who belonged to the von Hund family. One of the copies of the treatise of Augustin Charles D'Aviler, whose German

nützlicher Garten-Diskurs, poświęcone zakładaniu ogrodów ozdobnych [15]. Rozpoczyna je dedykacja adresowana do księcia i jego żony Sybilli. Autor sławi w niej dokonania swego patrona w zakładaniu ogrodów. Rezultaty tych poczynań dokumentują ryciny ukazujące książęce ogrody w Bierutowie, Szczodrem i Gorzesławiu. Dzieło to nie jest pozbawione chęci ubrania wywodu w interesującą formę literacką, albowiem tekst ma formę dyskursu pomiędzy *Lieben Gärtner* i *Edlen Garten-Liebhaber*.

Nicolaus Henelius spore fragmenty swej *Silesiographii* poświęcił agronomii i ogrodnictwu, a późniejsza edycja tego dzieła z 1704 r. (*Silesiographia renovata*) uzupełniła pierwotną wersję o dodatkowe informacje, w tym wykaz najważniejszych istniejących wówczas śląskich ogrodów [13], [14].

Na fali mody na ogrody francuskie Ferdinand Ludwig von Breßler, członek wrocławskiej rady miejskiej, przetłumaczył dzieło Vallemonta *Curiositez de la nature et de l'art sur la végétation*, które już w trzy lata po ukazaniu się paryskiego oryginału zostało wydane we Wrocławiu (1708 r.) pod tytułem *Merckwürdigkeiten der Natur und*

translation is entitled *Aufführliche Anleitung zu der ganzen Civil Baukunst* [...] comes from the library of the Mary Magdalene church in Wrocław [9].

The Silesians were not only avid readers but they also enriched literature connected to garden art and agronomy. We are able to find examples of this type of activity in the collections of the University Library. The work devoted to agronomy by Martin Grosser, who was a parish priest from Szewce near Wrocław, appeared as early as 1590 [12].

With the increase of interest in creating gardens, certain publications that were concerned solely with this subject started to appear in the 17th century. In 1664, Johann Christof Hiebner, the ducal gardener from Oława, published the work entitled *Horticultura* [...] (Fig. 2), which was dedicated to his employers, Duke Christian and Duchess Louise and their son Georg Wilhelm of Legnica [16]. This treatise is devoted to the creation of a decorative garden. The book contains an extensive eighty-page list of garden plants amongst which there is also mention of potatoes described as *Papas Indorum f. Adenes Virginiani oder Tartuffellen*. The author based his work not only on his knowledge from particular literature on garden works, but very probably from his own personal experience.

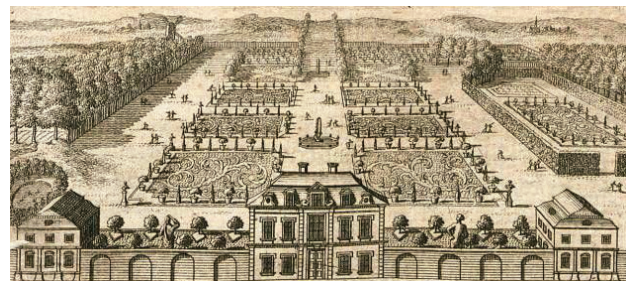
In 1692, a work by Georg Herbst appeared. Herbst was also a Silesian gardener, who was engaged to work at the court of Duke Ulrich von Württemberg in Bierutów. His manual was entitled *Des Schlesischen Gärtners Lustiger Spaziergang* and was devoted to the creation of decorative gardens [15]. The book begins with a dedication to the Duke and his wife, Sybilla, in which the author praises the performance of the Duke in the enterprise of creating gardens, which is documented by drawings which show the ducal gardens in Bierutów, Szczodre and Gorzesław. The work is written in a literary manner as it has the form of a dialogue between *Lieben Gärtner* and *Edlen Garten-Liebhaber*.

Nicolaus Henelius devoted large parts of his *Silesiographia* to agronomy and gardening. The later edition of this work, which was published in 1704 was called *Sile-*

Il. 2. Frontispis dzieła Christofa Hiebnera *Horticultura* [...] wydanego w Brzegu w 1664 r. (Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Starych Druków, sygn. 314838)

Fig. 2. Frontispiece of Christof Hiebner's *Horticultura* [...] edited in Brzeg in 1664 (University Library in Wrocław, Old Prints Department, signature 314838)

Il. 3. Widok ogrodu Neidhardtów w Krzykowie w dziele Pierre'a le Lorrain de Vallemonta *Merckwürdigkeiten der Natur und der Kunst* [...] wydanym we Wrocławiu w 1708 r. (Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Starych Druków, sygn. 351882)

Fig. 3. View of the Neidhardt garden in Krzyków in Pierre le Lorrain de Vallemont's *Merckwürdigkeiten der Natur und der Kunst* [...] edited in Wrocław in 1708 (University Library in Wrocław, Old Prints Department, signature 351882)

der Kunst [...] [28]. Według zawartej w przedmowie informacji Breßlera zamieszczone tam ryciny mają ukazywać ogrody śląskie (il. 3).

Także inni śląscy wydawcy propagowali dzieła związane ze sztuką ogrodową. Wrocławscy jezuici wydali w 1727 r. dzieło Jacques'a Vanière'a *Praedium rusticum*, dodając akcent lokalny w postaci poematu poświęconego baronowi Lazarusowi Brunettiemu, który został określony jako *Ruris Amator Magno Silesiae Pani* [29]³.

Ślązacy starali się także o udokumentowanie w druku i rycinie swych dokonań ogrodniczych. Nawet tak efemerycznemu wydarzeniu, jakim było zakwitnięcie w styczniu 1662 r. tulipana w ogrodzie wrocławskiego burmistrza, poświęcono ulotny druk z wierszowanym komentarzem tego zjawiska [2].

Lokalną ciekawostką są cztery edycje opisu założenia określonego jako *Breslauische Wassergarten*, jakie istniało w końcu XVII w. na terenie, na którym dawniej znajdował się słynny wrocławski ogród Laurentiusa Scholtza. Dwa pierwsze wydania z lat 1682 i 1685 ukazały się anonimowo, ale w dwóch następnych z 1689 i 1699 r. ujawnione zostało nazwisko autora, którym był właściciel i zarazem twórca tego założenia wrocławski prawnik Wolfgang Scharschmidt [23–26]. Wymieniono tam ponad 140 rozmaitych „sztuk wodnych”, zamieszczono również rycinę objaśniającą działanie kilku mechanizmów, a także hymn na cześć ogrodu opatrzony zapisem nutowym.

Wśród tryskających wodą sztucznych kwiatów i zwierząt umieszczono posągi przedstawiające antycznych bogów i herosów, ale także Kleopatę z wężem, Zuzannę w kąpeli, na którą spadały strumienie wody bijące z oczu podglądających ją starców oraz bardziej prozaiczne przedstawienia, jak chociażby niewiastę niosącą gęś i koszyk jaj, z których tryskała woda. Nie brakło także, według współczesnych, obscenów, takich chociażby jak figura nagiej kobiety personifikująca Naturę, która wypuszcza wodę ze wszystkich do tego przeznaczonych miejsc, błazen wydmuchujący nos do dzbana, czy też mężczyzna z opuszczonymi spodniami, który wypróżnia się i zarazem wymiotuje do kubła. Najwyraźniej nie uważano przy tym za niestosowne umieszczenia nieopodal figury św. Jerzego walczącego z ziejącym wodą smokiem albo wizerunku Matki Boskiej w wodnej aureoli. Do atrakcji ogrodu należał także mechaniczny grajak wykonujący na szklanych dzwoneczkach kilka melodii tanecznych.

Warto dodać, że Scharschmidt w jednej ze swych broszur powołuje się jako na źródło inspiracji na dzieła Andreasa Boecklera *Architectura curiosa nova* i *Theatrum machinarum novum*, które – jak z tego wynika – były znane we Wrocławiu. Egzemplarze tych traktatów znajdują się obecnie w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej, a we wrocławskim Muzeum Narodowym można obejrzeć swego rodzaju ciekawostkę, jaką jest portret Scharschmidta zaopatrzony w mechanizm poruszający oczami⁴.

³ Baron Lazarus Brunetti był bratankiem i spadkobiercą biskupa Johanna Brunettiego, właściciela okazałego ogrodu na Ostrowie Tumskim.

⁴ Muzeum Narodowe we Wrocławiu, nr inw. VIII-1508.

siographia renovata. The 1704 work supplemented the original version with additional information. In the midst of this later work was a register of the Silesian gardens which were extant at that time [13], [14].

As a result of the fashion for French gardens, Ferdinand Ludwig von Breßler, a member of the Wrocław municipal council, translated the work of Vallemont entitled *Curiositez de la nature et de l'art sur la végétation*. Three years after the Paris original was published it appeared in Wrocław being published in 1708 under the title *Merckwürdigkeiten der Natur und der Kunst* [...] [28]. According to information from Breßler in the introduction, the illustrations in the book show Silesian gardens (Fig. 3).

Other Silesian publishers also propagated works which were on the subject of garden art. The Wrocław Jesuits edited the *Praedium rusticum* of Jacques Vanière, and added a local accent in the form of a poem devoted to Baron Lazarus Brunetti, who was described as *Ruris Amator Magno Silesiae Pani* [29]³.

The Silesians also endeavoured to document in print and in drawing their gardening achievements. Even such an ephemeral event as a tulip bursting into bloom in the garden of the mayor of Wrocław in January 1662 was described in print with a rhyming commentary [2].

A local curiosity are the four editions of a description of the foundation of a garden reported as the *Breslauische Wassergarten*, which existed at the end of the 17th century in the terrain in which the well-known Breslau garden of Laurentius Scholtz was formerly located. The first two editions of the *Breslauische Wassergarten*, which date from 1682 and 1685, appeared as anonymous. However, the next two prints, which date from 1689 and 1699, bear the author's name. The author was in fact the owner and creator of this foundation, the Breslau lawyer, Wolfgang Scharschmidt [23–26]. Over 140 waterworks are mentioned in his text, in addition to which there is a drawing with a description of several mechanisms, and a transcription of a hymn in honour of the garden, complete with musical notation.

Amongst the artificial flowers and animals squirting water, there were placed statues of antique gods and heroes. These included a sculpture of Cleopatra with a snake, Susanna bathing in water which flowed over her from the eyes of peeping elders, and more prosaic scenes, for example, of a woman carrying a goose and a basket with eggs, from which water streamed. There was no lack of obscenities, according to present-day representations, as for example the figure of a naked woman who was intended to be a personification of Nature, from whom water flowed from *each place assigned for this*, or a clown blowing his nose into a jug and a man with his trousers lowered relieving himself whilst vomiting into a bucket. At the same time, it was not thought as inappropriate to position the figure of St. George doing battle with a dragon belching water nearby, or an effigy of the Mother of God with a water aureole. A mechanical musi-

³ Baron Lazarus Brunetti was the nephew and successor of Bishop Johannes Brunetti, owner of a splendid garden in Ostrów Tumski.

Uznaniem współczesnych cieszył się także położony na wrocławskim Przedmieściu Świdnickim ogród Caspara Wilhelma Scultetusa [17]. Zapewne z inicjatywy właściciela wydano drukiem dokładny plan ze szczegółowymi objaśnieniami dotyczącymi zarówno szaty roślinnej, jak i tematyki znajdujących się w ogrodzie rzeźb. Do planu został załączony – sporządzony przez Scultetusa – obszerny wykaz roślin pochodzących z Włoch, głównie cytrusów, które uprawiane były na Śląsku, a także w większości w jego ogrodzie. Rangę ogrodu podnosiła załączona do planu alegoryczna rycina oraz objaśniający treść ryciny wiersz. Autorem ryciny był Michael Renz, pozostający w służbie hr. Sporcka w Kuks, a autorem wiersza-komentarza do ryciny był określający się jako przyjaciel Scultetusa sekretarz króla Augusta II Mocnego Gottfried Benjamin Hancke. Osoby grafika i autora wiersza świadczą nie tylko o koneksjach, ale także o ambicjach właściciela ogrodu.

Okazała kolekcja dzieł dotyczących sztuki ogrodowej przechowywana we wrocławskiej Bibliotece Uniwersyteckiej jest nie tylko świadectwem znacznego zainteresowania tą dziedziną, ale może być także pośrednio źródłem informacji o kształcie niezachowanych dawnych śląskich ogrodów, gdyż Ślązacy zapewne stosowali w praktyce wskazówki i porady zawarte w traktatach. Wypływające z lektury traktatów wnioski mogą być szczególnie przydatne przy próbach rekonstrukcji kształtu wcześniejszych, powstałych przed XVIII w., założen ogrodowych, dla których brakuje przekazów ikonograficznych i pisanych.

Ponadto konfrontacja XVIII-wiecznych ogrodów śląskich, znanych głównie z rysunków Wenera, ze współczesnymi im traktatami świadczy o szybkim przyswajaniu zaleceń teoretyków przez śląskich ogrodników i ich zleceniodawców, co zaowocowało powstaniem wielu imponujących założen, mieszczących się w głównym nurcie europejskiej sztuki ogrodowej okresu baroku.

cian who played several dancing tunes on glass bells was also an attraction of the garden.

In addition, Scharschmidt, in one of his brochures, cites the works of Andreas Boeckler, *Architectura curiosa nova* and *Theatrum machinarum novum* as being the sources of his inspiration, which show that they were known in Wrocław. Copies of these treatises may now be found in the collection of the University Library. In the National Museum of Wrocław, however, it is possible to examine a certain curiosity: the portrait of Scharschmidt with a mechanism which moves the eyes⁴.

The garden of Caspar Wilhelm Scultetus which was located in the suburbs of Wrocław, was acknowledged by his contemporaries [17]. A precise plan with particular explanations related to the plants and the sculptures which were found in the garden, was published, probably by the initiative of the owner. A long list of plants written by Scultetus which came from Italy, served as a supplement to the plan. The plants written about were mainly citruses cultivated in Silesia and to a large extent in his own garden. The garden's rank was heightened by an allegorical drawing added to the plan by Michael Renz, as well as by a poem which described the contents of the drawing. The author of the drawing was Michael Renz, employed by Count Sporck in Kuks, while the author of the poem/commentary connected to the drawing, was Gottfried Benjamin Hancke, who described himself as a friend of Scultetus, the secretary of King Augustus II the Strong. The authors of the drawing and the poem attested not only to personal influential connections of the owner of the garden, but also to his ambitions.

An imposing collection of works devoted to garden art, preserved in the Wrocław University Library, is not only evidence of considerable interest in this sphere but may also be, indirectly, a source of information on the shape of one-time Silesian gardens not preserved at present, because Silesians most probably used in practice the instruction and advice contained in the treatises. Conclusions arising from reading these works may especially be useful in attempts to reconstruct earlier shapes of garden foundations which originated before the 18th century. For which there is a lack of iconographic and written sources.

Furthermore, the confrontation of solutions shown in Werner's drawings of 18th century Silesian gardens with their contemporary treatises, provides evidence to the swift adoption of recommendations of theoreticians by Silesian gardeners and their employers. This led to a series of imposing assumptions embraced by the main stream of European garden art of the Baroque period.

Translated by
Marzena Luczkiewicz

⁴ The National Museum in Wrocław (Muzeum Narodowe we Wrocławiu), Inventory No. VIII-1508.

Bibliografia/References

- [1] *Allgemeine deutsche Biographie. 2. unveränderter Nachdruck der Leipziger Ausgabe*, Bd. 4. Leipzig 1876. Berlin 1968, 402–404.
- [2] *Andencken der Edlen Tulipan*, [Breslau] 1662.
- [3] Bassus C., *Der Veldtbaw*, Straßburg 1545.
- [4] Bock H., *Kreutterbuch* [...], Straßburg 1595.
- [5] Caus S. de, *Hortus Palatinus*, Francofurti 1620.
- [6] Cöler (Colerus) J., *Calendarium perpetuum*, Wittenberg 1608.
- [7] Cöler (Colerus) J., *Oeconomia ruralis et domestica* [...], Mainz 1645.
- [8] Crescenzi P. de, *De agricultura*, Basileae 1538.
- [9] D'Aviler A.Ch., *Außführliche Anleitung zu der gantzen Civil Baukunst* [...], Amsterdam 1699.
- [10] Fischer Ch., *Fleissiges Herren-Auge*, Franckfurt und Nürnberg 1690.
- [11] Groen J. van der, *Le Jardinier hollandois* [...] / *Der niederländische Gärtner* [...], Amsterdam 1669.
- [12] Grosser M., *Kurtze und gar einfeltige anleytung zu der Landwirtschaft*, Görlitz 1590.
- [13] Henel von Hennelfeld (Henelius) N., *Silesiographia*, Francofurti 1613.
- [14] Henel von Hennelfeld (Henelius) N., *Silesiographia renovata*, Wratislaviae et Lipsiae 1704.
- [15] Herbst G., *Des Schlesischen Gärtners Lustiger Spatziergang/ Oder nützlicher Garten-Diskurs*, Oels 1692.
- [16] Hiebner J.Ch., *Horticultura das ist kurtz- und verständlich Anleitung wie ein Lust- Obst- und Küchen-Garte anzulegen*, Brieg 1664.
- [17] Jagiełło-Kolaczyk M., *Ogród Caspara Wilhelma Scultetusa (Scholza) na Przemieściu Świdnickim we Wrocławiu i jego powiązania artystyczne*, [w:] E. Różycka-Rozpędowska, M. Chorońska (red.), *Nie tylko zamki*, Oficyna Wydawnicza Politechniki Wrocławskiej, Wrocław 2005.
- [18] *Neu-verbesserter Colerus*, Leipzig 1711.
- [19] Oszczanowski P., *Wrocławski ogród Laurentiusa Scholtza St. (1552–1599) – sceneria spotkań elity intelektualnej końca XVI wieku*, [w:] M. Hołub, A. Mańko-Matysiak (red.), *Śląska republika uczonych*, Oficyna Wydawnicza ATUT, Wrocław 2004.
- [20] Quintinye J.-B. de la, *Instruction pour les jardins fruitiers et potagers*, Amsterdam 1697.
- [21] Rhagor D., *Erneuerter Pflanz-Garten*, Basel 1669.
- [22] Rohr J.B. von, *Vollständiges Haußwirtschfts-Buch* [...], Leipzig 1751, 759.
- [23] Scharschmidt W., *Erzehlung aller Wasser-Künste* [...], [Breslau] 1682.
- [24] Scharschmidt W., *Erzehlung aller Wasser-Künste* [...], [Breslau] 1685.
- [25] Scharschmidt W., *Breslauerischer Wasser-Garten* [...], Breslau 1689.
- [26] Scharschmidt W., *Breslauerischer Wasser-Garten* [...], Breslau 1699.
- [27] Schube T., *Über die Phytologia magna von Israel und Georg Anton Volckmann*, [w:] *Achtundsechzigster Jahres-Bericht der Schlesischen Gesellschaft für vaterländische Cultur*, Breslau 1891.
- [28] Vallemont P. le Lorrain de, *Merckwürdigkeiten der Natur und der Kunst* [...], Breslau 1708.
- [29] Vanière J., *Praedium rusticum*, Breslau 1727.
- [30] Volkamer J.Ch., *Nürnbergische Hesperides*, Nürnberg 1708.

Streszczenie

O randze, jaką nadawano ogrodom w okresie renesansu i baroku, świadczyć mogą nie tylko realizacje, ale także liczba poświęconych im traktatów. W kolekcji starodruków Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu znajduje się pokaźny zbiór dzieł poświęconych agronomii, botanice i sztuce ogrodowej. Znaczna ich część była w użyciu na Śląsku w XVII i XVIII w., pochodzą one bowiem ze zbiorów dawnych bibliotek wrocławskich czy śląskich bibliotek klasztornych. Ale Ślązacy byli nie tylko biernymi odbiorcami dzieł poświęconych ogrodom, mieli także swój udział w rozpowszechnianiu wiedzy o sztuce ogrodniczej. Już w 1590 r. ukazało się dzieło poświęcone agronomii autorstwa Martina Grossera, proboszcza z podwrocławskiej miejscowości Szewce (Schewitz). W 1664 r. wydano w Brzegu traktat Johanna Christofa Hibnera, ogrodnika księżęcego w Oławie, zatytułowany *Horticultura* [...]. Znajduje się tam pierwsza w historii Śląska wzmianka o ziemniaku. Praca ta zawiera także wykaz roślin ogrodowych zajmujący ponad 40 stron. Wydaje się mało prawdopodobne, by w owym czasie wszystkie z wymienionych przez Hibnera roślin były uprawiane w śląskich ogrodach i tekst ten jest raczej wyrazem idealnej wizji. Niemniej miał on niewątpliwy wpływ na rozpowszechnienie nowych tendencji w sztuce ogrodowej. Podobną funkcję pełniło drugie z XVII-wiecznych dzieł śląskich ogrodników – opublikowany w 1692 r. traktat Georga Herbsty *Des Schlesischen Gärtners Lustiger Spatziergang*. Autor pełnił funkcję ogrodnika księcia oleśnickiego Christiana Ulricha von Würtemberg. Wydarzeniem wykraczającym poza teren Śląska było wydanie we Wrocławiu w 1708 r. niemieckiego tłumaczenia dzieła *Curiositez de la nature et de l'art sur la végétation*, którego autorem był Pierre le Lorrain de Vallemont. Tłumaczem dzieła był członek wrocławskiej rady miejskiej Ferdinand Ludwig von Breßler und Aschenburg. Wymienił tu także trzeba wydrukowane w 1727 r. w drukarni wrocławskiego kolegium jezuitów poświęcone ogrodnictwu dzieło Jacques'a Vanière'a *Praedium rusticum*. We wrocławskich zbiorach znajduje się obecnie także wiele innych traktatów ogrodniczych. Znaki własnościowe i dawne numery inwentarzowe wskazują, że większość z nich należała do dawnych bibliotek śląskich, a więc była tu znana i z całą pewnością oddziaływała na poziom sztuki ogrodniczej na Śląsku.

Słowa kluczowe: teoria, sztuka ogrodowa, Śląsk

Abstract

The importance endowed upon gardens in the period of the Renaissance and the Baroque may be witnessed not only in realizations but also in the number of treatises devoted to them. In the collection of old prints of the Wrocław University Library there is a substantial collection of works devoted to agronomy, botany and garden art. A considerable part of them was used in Silesia in the 17th and 18th centuries, as they originate from collections of old Wrocław libraries or Silesian monastic libraries. But the Silesians were not only passive recipients of works devoted to gardens, they also participated in propagating the knowledge of garden art. As early as 1590 there appeared a work devoted to agronomy, whose author was Martin Grosser, a parish priest from Szewce (Schewitz) near Wrocław. The treatise of Johan Christof Hibner, *Horticultura* [...], was published in 1664. Hibner was a gardener of the duke of Oława. For the first time in the history of Silesia the potato was mentioned in this work. It also contains a register of garden plants of over 40 pages. However, it seems hardly possible that at that time all the plants mentioned by Hibner were cultivated in Silesian gardens and this text is more of an expression of an ideal vision, nevertheless, no doubt, it had an influence on spreading new tendencies in the art of gardening. A similar function was performed by another 17th century work of Silesian gardeners – the treatise of Georg Herbst *Des Schlesischen Gärtners Lustiger Spatziergang*, published in 1692. The author performed the function of the gardener of duke Christian Ulrich von Würtemberg. An event which went beyond the area of Silesia was the publishing in Wrocław in 1708 the German translation of the work called *Curiositez de la nature et de l'art sur la végétation*, written by Pierre le Lorrain de Vallemont. The translation of this work was carried out by Ferdinand Ludwig von Breßler und Aschenburg, a member of the Wrocław municipal counsel. The work of Jacques Vanière *Praedium rusticum* devoted to gardening and published in 1727 by the printing house of the Jesuit College, should also be mentioned here. There are many other garden treatises in the collections of Wrocław. Ownership signs and one-time inventory numbers indicate that most of them belonged to former Silesian libraries and so this points to the fact that it was known and with all certainty influenced the art of gardening in Silesia.

Key words: theory, gardening, Silesia